

Life Challenges in the Shadow of Headship Loss: The Narrative of a Female-Headed Household in Birjand

Hadi Barati¹ Farrokhro Jalili² Hamideh Jalili³
Rabea Cheki⁴ Majedeh Nejati⁵

Received: 23/11/2025

Accepted: 10/08/2025

Introduction

Female-headed households constitute one of the most vulnerable social groups globally, facing considerable psychological, social, and economic pressures. These women not only fulfill traditional female roles but also carry the full responsibility of managing and providing for their families, which creates distinct and multifaceted challenges. The literature highlights a wide range of difficulties encountered by female heads of households, including financial hardship, restricted access to education, insufficient social support, and psychosocial strains that collectively undermine their quality of life and overall well-being. This vulnerability is particularly acute in rural regions and provinces such as South Khorasan, Iran, where female-headed households represent a significant portion of the population. Understanding their lived experiences, the underlying factors shaping these challenges, and their broader consequences is therefore essential for designing

1. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences and Psychology, University of Birjand, Birjand, Iran. Email: h.barati@birjand.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Education, Psychology, and Counseling, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: farokhro.jalili@cfu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, P.O. Box 889-14665, Tehran, Iran. Email: h.jalili@cfu.ac.ir
4. Bachelor's Degree Graduate, Birjand University of Farhangian, Birjand. Email: rabeacheiki@gmail.com
5. Bachelor's Degree Graduate, Birjand University of Farhangian, Birjand. Email: m.nejati.1398@gmail.com

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

effective interventions. Against this backdrop, the present study employs a qualitative narrative inquiry to examine the life challenges of a rural female household head in Birjand, with a focus on the socio-economic and psychological dimensions of her experience.

Methodology

This study adopts a qualitative narrative inquiry approach, emphasizing the exploration of lived experiences through personal storytelling situated within social, temporal, and spatial contexts. Data were collected through semi-structured narrative interviews with a rural female head of household, approximately 65 years old, and were complemented by the researcher's field notes and direct observations to enrich contextual understanding. Purposive sampling was employed to ensure the participant's unique situation provided deep and relevant insights into the research questions. Interview transcripts were prepared verbatim, and data analysis was conducted using thematic analysis and systematic coding. Fourteen organizing themes were identified and subsequently distilled into four overarching themes representing the core challenges. Intercoder reliability, assessed using Holsti's coefficient, produced a strong agreement score of 0.81, confirming analytical rigor. To further enhance trustworthiness, triangulation was applied by cross-validating participant quotations, thematic structures, and findings from existing scholarly literature.

Findings

The analysis revealed four overarching categories that capture the major challenges faced by rural female-headed households:

Economic Instability and Informal Employment

The participant described subsisting on meager wages earned through long working hours in irregular, part-time, or home-based jobs that lacked job security and employment benefits. Such conditions reinforce persistent poverty and erode household living standards. As a result, there is an increased reliance on governmental aid and charitable organizations, which, while offering temporary relief, remain insufficient to address the structural roots of economic instability.

Educational and Skill Deficits

Limited literacy, restricted access to higher education, and inadequate vocational training were reported as significant barriers to stable employment and sustainable income generation. These deficits not only constrain individual opportunities but also perpetuate intergenerational cycles of poverty, limiting economic mobility and undermining long-term family stability.

Insufficient Social Support

The participant's account highlighted the absence of adequate social protection, particularly in areas such as childcare and domestic responsibilities. Weak social policies and a sense of societal isolation further compound the difficulties experienced by female heads of households in rural contexts, leaving them with few reliable support networks.

Psychological and Social Challenges

The heavy burden of multiple role responsibilities was linked to feelings of loneliness, social stigma, and heightened psychological stress. These pressures diminish coping and crisis-management capacities while also undermining both mental and physical health.

Taken together, these themes demonstrate the multidimensional and interrelated nature of the challenges faced by rural female-headed households. They underscore the urgent need for comprehensive, multisectoral interventions that are sensitive to the economic, educational, social, and psychological dimensions of women's lived experiences.

Discussion

The findings closely align with both national and international research, indicating that the vulnerabilities of female-headed households extend far beyond economic deprivation. The dynamic interplay of financial hardship, limited educational opportunities, inadequate social support, and psychosocial strain underscores the need for holistic and integrated policies. Economic empowerment, while necessary, cannot be effective in isolation without parallel reforms in the social, cultural, and educational domains, alongside accessible psychological care. Policies aimed at improving literacy, vocational training, and social protection must therefore be complemented by mental health services and stigma-reduction initiatives. Social support programs should be designed with sensitivity to the caregiving and domestic responsibilities uniquely borne by female heads of households. Furthermore, fostering community engagement and participatory approaches in program design can enhance resilience and build social capital, both of which are essential for sustainable change. The participant's narrative highlights the importance of reframing female heads of households not as passive recipients of aid but as active agents who, when adequately supported, can navigate adversity and foster family stability. This perspective resonates with contemporary theoretical approaches that emphasize strengths-based frameworks, underscoring women's agency, resilience, and capacity for self-determination.

Conclusion

This study provides in-depth qualitative insights into the lived realities of a rural female-headed household in Birjand, Iran, revealing a complex nexus of economic, educational, social, and psychological challenges. The findings advocate for comprehensive, inclusive policy frameworks that move beyond addressing material poverty to also confront educational deficits, social isolation, and mental health concerns. Effective interventions should be multidimensional, integrating capacity-building initiatives, social protection, healthcare, and equitable access to education to promote sustainable empowerment. Such holistic approaches require coordinated efforts among government agencies, non-governmental organizations, and community-based groups. Future research should broaden the scope by including a more diverse sample of participants across different regions, employing mixed-methods designs to both validate emerging themes and test targeted interventions. Addressing the multifaceted needs of female-headed households is not only critical for advancing social equity and reducing poverty but also for promoting sustainable community development in rural Iran and comparable global contexts.

Keywords: Headship, Employment, Social Support, Job Skills, Culture.

References

- Abbaszadeh, M., & Boodaghi, A. (2020). Model-sazi-ye avamel-e mo'asser bar tavanmand-sazi-ye zanan-e mota'hel-e Ostan-e Azarbayjan-e Sharqi ba estefade az software-e Amos Graphics [Modeling the factors influencing the empowerment of married women in East Azerbaijan Province using Amos Graphics software]. *Socio-Psychological Studies of Women*, 18(2), 7–42. [In Persian]
- Abdi, A., & Hanachi, N. (2021). Arzyabi-ye asarbakhshi-ye teknik-haye darmani-ye tajrobi bar tanzim-e olgu-haye nasazegar dar zan-e sarparast-e khanevar-e mohajer-e Afghan dar Tehran [Evaluating the effectiveness of experiential therapeutic techniques on regulating maladaptive schemas in Afghan migrant female-headed households in Tehran]. *Journal of New Ideas in Psychology*, 8(12), 1–9. [In Persian]
- Afshani, A., & Fatehi, E. (2016). Tavanmand-sazi-ye zan-e sarparast-e khanevar va avamel-e ejtemai-farhangi-ye mortabet: Motale'e-i bar zan-e tahte poshesh-e Komite-ye Emdad-e Emam Khomeini dar Tabriz [Empowerment of female-headed households and related socio-cultural factors: A study of women under the support of Imam Khomeini Relief Committee in Tabriz]. *Women and Society*, 7(27), 19–38. [In Persian]
- Ahmadnia, Sh., & Ghalibaf, A. K. (2017). Zan-e sarparast-e khanevar dar Tehran: Motale'e-ye kayfi-ye tajrobeh-ha, chalesh-ha va zarfiat-ha-ye anha [Female-headed households in Tehran: A qualitative study of experiences, challenges, and capacities]. *Journal of Welfare*, 17(65), 103–136. [In Persian]
- Ariana, A., & Dastyar, T. (2019). Naqsh-e zan-e karafarin dar tose'e va tahavol-e keshvar (motale'e-ye moredi: Ostan-e Hormozgan) [The role of female entrepreneurs in national development and transformation (case study: Hormozgan Province)]. *Karafan: Scientific-Research Journal*, 16(2), 101–120. [In Persian]
- Babaei, Kh., Roshanayi, A., & Jamali Ashtiani, H. (2023). Motale'e-ye ta'sir-e mizan-e sarma-ye ejtemai bar keyfiyat-e zendegi-ye zan-e sarparast-e khanevar va zan-e 'adi [A study on the impact of social capital on quality of life among female-headed households and ordinary women]. *Social Development*, 18(2), 81–106. [In Persian]
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 248–287.
- Behvarz, M., Marashian, F. S., & Alizadeh, M. (2023). Model-e sakhtari-ye rabete-ye hemayat-e ejtemai va sarma-ye ravanshenakhti ba tavanmand-sazi ba naqsh-e mianji-ye esteres-e dark-shode dar zan-e sarparast-e khanevar [A structural model of the relationship between social support and psychological capital with empowerment through the mediating role of perceived stress among female-headed households]. *Cultural-Educational Quarterly of Women and Family*, 18(63), 113–132. [In Persian]
- Brannon, L. (1999). *Gender, psychological perspectives (Seventh Edition)*. Routledge.

- Carey, J. W. (1993). The ethnographic context of illness among single-women-headed households in rural Peru. *Health Care for Women International*, 14(3), 261-270.
- Chant, S. (1997). Women-Headed Households: Poorest of the Poor? Perspectives from Mexico, Costa Rica and the Philippines. *IDS bulletin*, 28(3), 26-48.
- Clandinin, D. J., & Connelly, F. M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Daraban Astaneh, A., Rezvani, M. R., Qadiri Masum, M., & Hajari, B. (2010). Tahlil-e fazayi-ye paraknesh-e zan-e sarparast-e khanevar mored-e hemayat-e Komite-ye Emdad dar sath-e keshvar va erbat-e an ba motaghayyer-haye ejtemai va eqtesadi [Spatial analysis of the distribution of female-headed households supported by the Imam Khomeini Relief Committee across the country and its relation with social and economic variables]. *Women and Society*, 10(2), 169-193. [In Persian]
- Darahaki, A., & Nobakht, P. (2021). Barrasi-ye vaz'iyat-e eqtesadi va ejtemai-ye zan-e sarparast-e khanevar-e Irani: Yek tahlil-e sanavieh [An examination of the economic and social situation of Iranian female-headed households: A secondary analysis]. *Payesh*, 20(4), 427-437. [In Persian]
- Doroudian, M. (2009). Barrasi-ye moghayese'i-ye keyfiyat-e zendegi-ye zan-e sarparast-e khanevar [A comparative study of quality of life of female-headed households] (Unpublished master's thesis), University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences, Tehran, Iran. [In Persian]
- Dunga, H. M. (2020). An empirical analysis on determinants of food security among female-headed households in South Africa. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 12(1), 66-81.
- Esmacili Pouya, S. (2018). Naqsh-e fa'aliyat-ha-ye erbat-ye shahrdari-ye manteqe 11-ye Tehran dar ijad-e raftar-e eqtesadi-ye moqavemati dar miyan-e zan-e sarparast-e khanevar [The role of communication activities of Tehran's District 11 Municipality in creating resistance economy behavior among female-headed households] (Unpublished master's thesis) Islamic Azad University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Fatehi, A. (2004). Barrasi-ye avamel-e ejtemai-ye mo'asser bar tavanmand-sazi-ye zan-e sarparast-e khanevar ba roykard-e sarmāye-ye ejtemai [A study of social factors affecting the empowerment of female-headed households from a social capital perspective] (Master's thesis, Faculty of Literature and Humanities, Alzahra University, Tehran, Iran). [In Persian]
- Flatø, M., Muttarak, R., & Pelsler, A. (2017). Women, weather, and woes: The triangular dynamics of female-headed households, economic vulnerability, and climate variability in South Africa. *World Development*, No. 90, 41-62.
- Gajari, H., & Haghparast, F. (2022). Motale'e-ye ta'sir-e tavanmand-sazi-ye eqtesadi-ye zanan-e sarparast-e khanevar bar salamat-e ejtemai-ye anhan [A study of the effect of economic empowerment of female-headed households on their social well-being]. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 54(14), 151-177. [In Persian]

- Ghasemi, A., Abbasi Esfajir, A. A., & Heydarabadi, A. (2022). Avamel-e ejtemai-ye mo'asser bar asib-haye ejtemai-ye zan-e sarparast-e khanevar (motale'e-ye moredi: Zan-e sarparast-e khanevar dar Mashhad) [Social factors affecting social harms of female-headed households (case study: Female-headed households in Mashhad)]. *Women Police Journal*, 15(34), 52–76. [In Persian]
- Hajhosseini, M. (2017). Osul-e feqhi-ye mas'uliyat-e dolat nesbat be zan-e bi-khaneman va asib-dideh [Jurisprudential principles of state responsibility toward homeless and vulnerable women] (Unpublished doctoral dissertation), University of Qom, Qom, Iran. [In Persian]
- Jamalinik, M. (2009). Amoozesh-e grouhi ba olguye varzi bar joratvarzi-ye zan-e sarparast-e khanevar [Group training with the Varzi model on assertiveness of female-headed households] (Unpublished master's thesis), Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Kermani, M., Mazloom Khorasani, M., Behravan, H., & Noghani, M. (2013). Avamel-e mo'asser bar tavanmandi-ye zanan-e sarparast-e khanevar mored-e motale'e: Zanan-e shaghghol dar markaz-e Kosar-e Shahr-dari-ye Tehran dar sale 1391 [Factors affecting the empowerment of female-headed households: A study of employed women in Kosar Centers of Tehran Municipality in 2012]. *Iranian Journal of Sociology*, 14(3), 116–148. [In Persian]
- Khademi, A., & Yaseri, Z. (2021). Farā-tahlil-e siyosat-gozari-haye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran dar mowzu'-e eshteghal-e zan ba ta'kid bar ta'ad ol-e kar va khanevadeh [Meta-analysis of the policies of the Islamic Republic of Iran on women's employment with emphasis on work-family balance]. *Women in Development and Politics*, 19(1), 1–20. [In Persian]
- Khalid, H., & Martin, E. G. (2017). Female-headed households associated with lower childhood stunting across culturally diverse regions of Pakistan: Results from a cross-sectional household survey. *Maternal and child health journal*, 21(10), 1967-1984.
- Khani, S., Khezri, F., & Yari, K. (2017). Motale'e-ye asib-paziri-ye ejtemai-ye zan-e sarparast-e khanevar va zan-e daraye sarparast dar manteqe-ye Soltanabad shahr-e Tehran [A study of social vulnerability of female-headed and male-headed women in the Soltanabad district of Tehran]. *Women in Development and Politics*, 15(4), 597–620. [In Persian]
- Khosravian, M., Nasirian, M., & Bakhshayesh, A. (2018). Ta'sir-e darmān-e hayejan-madār bar ezterāb va afsordegi-ye zan-e sarparast-e khanevar tahte pooshesh-e Komite-ye Emdad-e Emam Khomeini (RA) shahr-e Yazd dar sale 1395 [The effect of emotion-focused therapy on anxiety and depression of female-headed households supported by the Imam Khomeini Relief Committee in Yazd in 2016]. *Health Research Journal*, 7(3), 173–182. [In Persian]
- Kim, K. (2018). Female Heads of Households Registered in Korea's Census Registers Between the Seventeenth and Nineteenth Centuries and Their Historical Significance. *International Journal of Korean History*, 23(2), 167-194.

- Lahiri-Dutt, K., & Pattnaik, I. (2022). Women Headed Households in Agriculture: Report from West Bengal, India. *Ecology, Economy and Society—the INSEE Journal*, 5(1), 223-229.
- Ministry of Cooperatives, Labour, and Social Welfare. (2021). Barrasi-ye amari-ye vizhegi-ha-ye ejtemai-eqtasadi-ye zan-e sarparast-e khanevar va khod-sarparast (virayesh-e dovom) [Statistical review of socio-economic characteristics of female-headed and self-headed households (2nd ed.)]. Tehran: Strategic Information and Statistics Center, Ministry of Cooperatives, Labour, and Social Welfare. [In Persian]
- Momenizadeh, N. (2014). Tahlil-e moghayese'i-ye zan-e sarparast-e khanevar [A comparative analysis of female-headed households]. *Economic Journal*, 3(4), 95-120. [In Persian]
- Osei-Hwedie, B. Z. (1998). Female-headed households in Southern Africa: issues, problems and prospects. *Institute of African Studies Research Review*, 14(2), 69-83.
- Pukuh, N., & Widyasthika, H. F. (2018). Women left behind? Findings from female headed household in Indonesia. In *International Conference and Workshop on Gender: Women's Leadership and Democratisation in the 21st Century Asia* (27-28 April 2018, Jakarta). Center for Political Studies, Indonesian Institute of Sciences (LIPI).
- Purnomo, S. D. (2018). Determinants of Income of Poor Women-Headed Households in Madiun City. Eko-Regional: *Journal Pembangunan Economic Wilayah*, 13(2), 19-31.
- Rezaei, F. (2004). Barrasi-ye moshkelat-e eqtesadi-e ejtemai-ye khanevar-haye zan-e sarparast tahte poshesh-e Behzisti-ye Shahrestan-e Khomein [A study of economic and social problems of female-headed households under the support of the Welfare Organization in Khomein city] (Unpublished master's thesis), Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Rezaei, M., & Mahmoudi, F. (2019). Bazsazi-ye ma'na'i-ye keyfiyat-e zendegi-ye zan-e sarparast-e khanevar: Yek motale'e-ye kayfi [Semantic reconstruction of quality of life in female-headed households: A qualitative study]. *Applied Sociology*, 30(1), 143-166. [In Persian]
- Ruth Aspas, H. (1998). Heading households and heading businesses: Rural Kenyan women in the informal sector. *professional Geographer*, 50 (2), 192-204.
- Sadeghi, M., & Cheraghi, Z. (2020). Ta'sir-e amoozesh-haye maharati bar tavanmand-sazi-ye zan-e sarparast-e khanevar [The effect of skill training on the empowerment of female-headed households]. *Women and Society*, 11(4), 95-112. [In Persian]
- Shaban, M., & Zare, H. (2019). Farā-tahlil-e motale'at-e zan-e sarparast-e khanevar dar Iran [Meta-analysis of studies on female-headed households in Iran]. *Sociological Studies*, 26(2), 67-97. [In Persian]
- Shalchi, S., & Azimi, M. (2019). Barrasi-ye zaneh-sazi-ye faqr dar Iran az sal-e 1365 ta 1395 [Examining the feminization of poverty in Iran from 1986 to 2016].

- Women's Quarterly – Institute for Humanities and Cultural Studies*, 10(2), 113–142. [In Persian]
- Solouk, S. (2020). Moghayese-ye asarbakshi-ye darmān-e mobtani bar nazariye-ye entekhab-e Glasser va darmān-e paziraesh va ta'ahhod bar omid be zendegi va tab-āvari-ye zan-e sarparast-e khanevar dar shahr-e Tehran [Comparison of the effectiveness of Glasser's choice theory-based therapy and acceptance and commitment therapy on life expectancy and resilience of female-headed households in Tehran]. *Advances in Behavioral Sciences*, 5(46), 12–27. [In Persian]
- Tajeddin, M. B., & Rahmati Vala, L. (2014). Resane-ye melli va tavanmand-sazi-ye zan-e sarparast-e khanevar (motale'e-ye moredi: Zan-e sarparast-e khanevar-e mantaqe-ye 18 Tehran) [National media and empowerment of female-headed households (case study: Female-headed households in District 18 of Tehran)]. *Strategic Studies of Women*, 12(47), 119–161. [In Persian]
- Van Schalkwyk, I. (2021). Strengthening female-headed households: Exploring the challenges and strengths of mothers with substance-problems living in a high-risk community. *Journal of Family Studies*, 27(2), 280-302.

مقاله علمی - پژوهشی

چالش‌های زندگی در سایه بی‌سرپرستی: روایت یک زن سرپرست خانوار بیرجندی

هادی براتی^۱ فرخ‌رو جلیلی^۲ حمیده جلیلی^۳
 رابعه چکی^۴ ماجده نجاتی^۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۴

http://www.farhangekhorasan.ir/article_226785.html

چکیده

زنان سرپرست خانوار از آسیب‌پذیرترین گروه‌های اجتماعی به شمار می‌روند و، در مقایسه با سایر زنان، فشارهای روانی- اجتماعی بیشتری را تجربه می‌کنند و از کیفیت زندگی پایین‌تری برخوردارند؛ از این‌رو، بررسی کیفیت زندگی آن‌ها ضروری است. پژوهش حاضر، با رویکرد کیفی و روش روایت‌پژوهی، بر روی روایت‌های یک زن روستایی حدوداً ۶۵ ساله‌ی سرپرست خانوار متمرکز شده است. داده‌ها، از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته‌ی روایتی و یادداشت‌های میدانی، گردآوری و با استفاده از روش تحلیل مضمون و کدگذاری بررسی شدند که به شناسایی ۱۴ مضمون سازمان‌دهنده منجر شد؛ این مضامین در چهار مضمون فراگیر دسته‌بندی شدند. برای اطمینان از پایایی، ضریب توافق کدگذاران (ضریب هولستی) محاسبه شد که مقدار آن

۱. استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)

h.barati@birjand.ac.ir

farokhro.jalili@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش روانشناسی و مشاوره، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

h.jalili@cfu.ac.ir

۳. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

rabeachekei@gmail.com

۴. فارغ التحصیل کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، بیرجند، ایران

m.nejati.1398@gmail.com

۵. فارغ التحصیل کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، بیرجند، ایران

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

۰/۸۱ بود. همچنین، برای اعتباربخشی به یافته‌ها، از روش مثلث‌سازی (ترکیب نقل قول مستقیم، مضامین استخراج‌شده و یافته‌های پژوهش‌های پیشین) استفاده شد. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که علل اصلی پدیدآورنده‌ی چالش‌های یک زن سرپرست خانوار روستایی را می‌توان در قالب چالش آموزشی و مهارتی، چالش نبود حمایت اجتماعی لازم، چالش اقتصاد ناپایدار و چالش مشکلات روانی - اجتماعی طبقه‌بندی کرد. همچنین نتایج نشان می‌دهد که موانع آموزشی و مهارتی، نظیر کم‌سوادی، عدم دسترسی به آموزش عالی و نبود فرصت‌های مهارت‌آموزی، منجر به محدودیت انتخاب شغل و درآمدزایی می‌شود که در نهایت موجب اقتصاد ناپایدار و مشاغل غیررسمی زن سرپرست خانوار شده است؛ از سوی دیگر، عدم حمایت اجتماعی لازم، به دلیل مسئولیت‌های سنگین مراقبت و بزرگ کردن فرزندان به تنهایی، محدودیت‌هایی در انتخاب شغل ایجاد کرده که در نهایت، مشکلات روانی - اجتماعی مانند احساس انزوا و استرس را به دنبال داشته است.

واژه‌های کلیدی: بی‌سرپرستی، اشتغال، حمایت، مهارت شغلی، فرهنگ.

مقدمه

سرپرستی خانوار، به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی، از چالش‌های پیچیده‌ای است که زنان در شرایط خاص با آن مواجه می‌شوند و نیازمند توانمندی‌ها و حمایت‌های ویژه، برای مدیریت این نقش مضاعف، هستند (Kim, 2018: 167). در جوامع مختلف، بسته به الگوهای فرهنگی خاص جامعه و با توجه به نقش‌های مختلف زنان در خانواده، تعاریف متفاوتی برای زنان سرپرست خانوار وجود دارد؛ به همین جهت، تعریف واژه‌ی زنان سرپرست خانوار تا حدی دشوار است زیرا در برخی از خانواده‌ها، علی‌رغم حضور مرد بزرگ‌سال در خانواده، زنان نان‌آور خانواده هستند و عملاً خانواده توسط آنان سرپرستی می‌شود (Lahiri-Dutt & Pattnaik, 2022: 223؛ شالچی و عظیمی، ۱۳۹۸: ۱۳۴). در این خانواده‌ها به دلایل مختلف (طلاق، جدایی، مهاجرت و مرگ همسر) مرد به‌عنوان سرپرست در آن وجود ندارد و یا خانوارهایی که مرد به دلایلی (کسالت، اعتیاد و ...) در درآمد خانوار سهمی ندارد (خسروی‌اصل، نصیریان و بخشایش، ۱۳۹۷: ۱). بر مبنای تعریف سازمان بهزیستی، زنان سرپرست خانوار زنانی هستند که عهده‌دار تأمین معاش مادی و معنوی

خود و اعضای خانواده می‌باشند. مطابق تعریف مرکز آمار ایران، زنان سرپرست خانوار به کسانی گفته می‌شود که، بدون حضور منظم یا حمایت یک مرد، سرپرستی خانوار را بر عهده می‌گیرند و مسئولیت اداره‌ی اقتصادی خانواده، تصمیم‌گیری‌های عمده و حیاتی با آنهاست (مؤمنی زاده، ۱۳۹۳: ۹۶).

از نظر جامعه‌شناسان، عبارت "سرپرست خانوار"^۱ اصطلاحی توصیفی است؛ سرپرست خانواده به کسی اطلاق می‌شود که قدرت قابل‌ملاحظه‌ای در مقایسه با سایر اعضای خانواده دارد؛ معمولاً مسن‌ترین فرد خانواده است و مسئولیت‌های اقتصادی خانواده به عهده وی می‌باشد (Kim & Brannon, 1999: 16; 2018: 167). نگاهی اجمالی به آمارهای گزارش شده بیانگر این است که آمارهای رسمی از روند رو به رشد تعداد زنان سرپرست خانوار در دهه‌های اخیر حکایت دارند؛ به طوری که در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵، خانوارهای زن سرپرست به ترتیب ۷/۳٪، ۸/۴٪، ۹/۴٪، ۱۲/۱٪ و ۱۲/۷٪ از کل خانوارهای ایرانی را تشکیل داده‌اند (دراهمکی و نوبخت، ۱۴۰۰: ۴۲۹) و بنا به دلایلی، از قبیل عدم آموزش زنان برای نقش سرپرستی، تقسیم‌کار جنسیتی (احمدنیا و قالیباف، ۱۳۹۶: ۱۰۳)، دسترسی محدود به منابع اقتصادی (Chant, 1997: 28)، قرارگیری در دهک‌های پایین درآمدی (خانی، ۱۳۹۶: ۵۹۸) و بار مسئولیت مضاعف خانه‌داری و تأمین درآمد، تبعیض‌های جنسیتی و مشکلات عاطفی (قاسمی و همکاران، ۱۴۰۱)، زندگی آنان با چالش‌های جدی روبه‌رو شده که نیازمند توجه و حمایت ویژه سیاست‌گذاران است.

در این زمینه، مروری بر مبانی تجربی پژوهش‌های انجام شده بیانگر این است که فقر و عدم دسترسی به فرصت‌های شغلی سودآور، درآمد کم (Osei-Hwedie, 1998: 78) و عدم ثبات شغلی (RuthAspass, 1998: 192) از جمله مشکلات زنان سرپرست خانوار است که در پژوهش‌های بنیادین این حوزه به آن اشاره شده است. تأکید بر مشکلات عدیده‌ی زنان سرپرست خانوار در این پژوهش‌ها به حدی است که چانت (1997: 26) در مقاله‌ای زنان سرپرست خانوار را با عنوان «فقرترین فقرا» در جهان معرفی می‌کند. از سوی دیگر وارلی^۲ (1996) در مطالعه‌ای

1. householder
2. varley

عمیق به این نکته اشاره دارد که از نیمه‌ی دوم قرن بیستم تاکنون مدام بر آمار زنان سرپرست خانوار اضافه شده است؛ تا جایی که آمار این قشر آسیب‌پذیر به حدود یک‌سوم از کل خانوارها در جهان رسیده است (Varley, 1996 به نقل از رضایی و محمودی، ۱۳۹۸: ۱۴۴)؛ این مسئله توجه بیشتر پژوهشگران به این مهم را موجب شده است. برای مثال، در مطالعه‌ی خسروی‌اصل، نصیریان و بخشایش (۱۳۹۷: ۲) بر تأثیر مشکلات روحی و روانی، زنده‌شدن فقر و ارزیابی سلامت زنان سرپرست خانوار تأکید شده است. همچنین، پژوهش‌های پارنومو^۱ (2018: 19)، خالد و مارتین (2017) و دونگاد (2020) از مطالعات جدید این حوزه در جهان به شمار می‌آیند که بر مشکلات زنان سرپرست خانوار، مانند تفاوت‌های جنسیتی در تانزانیا، افزایش زنان سرپرست خانوار در آمریکای لاتین، ضعف آموزشی خانواده‌ها در پنجاب پاکستان، و مسائلی، مانند عدم امنیت غذایی زنان سیاه‌پوست سرپرست خانوار آفریقای جنوبی، تأکید دارد. نکته‌ی قابل‌تأمل در پژوهش‌های جهانی افزایش تعداد و ارتباط بین زنان سرپرست خانوار و فقر از دیرباز تاکنون است که این موضوع، در طرح پژوهشی خادمی و یاسری (۱۴۰۰) به روش فراتحلیل مورد تأیید و تصدیق قرار گرفته و بیانگر این موضوع است که مشکلات حوزه‌ی زنان در سالیان متمادی به‌عنوان یک معضل جهانی مطرح بوده است.

آنچه لزوم انجام پژوهش در استان خراسان جنوبی را مطرح می‌کند این است که طبق گزارش وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۴۰۰) در سال ۱۳۹۸ تعداد کل زنان سرپرست خانوار ۳۵۱۷۴۷۷ نفر گزارش شده که سهم استان خراسان جنوبی ۳۹۳۹۴ نفر (۱۸۴۴۹ شهری و ۲۰۹۴۵ نفر روستایی) است و نسبت زنان روستایی سرپرست خانوار به کل زنان سرپرست خانوار ۵۳٪/۱۲ اعلام شده و بیانگر این است که استان خراسان جنوبی بعد از استان‌های سیستان و بلوچستان و هرمزگان بیشترین سرپرست خانوار زن روستایی را دارد (وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰: ۵). همچنین، نتایج آماری زنان سرپرست خانوار، که در مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت کار، تعاون و رفاه اجتماعی به دست آمده، بیانگر این است که در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸ تعداد خانوارهای معمولی دارای سرپرست زن حدود ۲۶٪/۸ افزایش داشته که استان خراسان جنوبی، یزد و گیلان به ترتیب با ۷۲٪، ۶۲٪ و ۶۲٪/۱ بیشترین آمار را به خود اختصاص

داده‌اند. علاوه بر این، بررسی وضعیت زنان سرپرست خانوار در شهرهای تبریز، سلطان‌آباد تهران، شاهین‌شهر، بابلسر، تهران، مازندران، کاشان، آران و بیدگل و فارسان مورد بررسی قرار گرفته؛ در حالی که در استان خراسان جنوبی و شهرستان بیرجند کمتر مورد توجه قرار گرفته است. بنابراین، با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و نقش انکارناپذیر شرایط اجتماعی (Carey, 1993: 261) و اقلیم (Flatø, Muttarak & Pelsler, 2017: 41) که تأثیرات گسترده‌ای بر توسعه‌ی جوامع انسانی دارند؛ و از سوی دیگر، روند رو به رشد تعداد زنان سرپرست خانوار در کشور، به‌ویژه در استان خراسان جنوبی، این پژوهش رسالت خود را بر شناسایی و تحلیل عمیق مشکلات و چالش‌های این گروه اجتماعی متمرکز کرده و تلاش شده، با بهره‌گیری از رویکرد سیستماتیک و استفاده از نظریه‌های مختلف در حوزه‌ی زنان سرپرست خانوار، به بررسی شرایط اجتماعی، اقتصادی و روانی زن سرپرست خانوار پرداخته شود.

پیشینه‌ی پژوهش

پیشینه‌ی نظری

در حوزه‌ی مطالعات نظری، موضوع زنان سرپرست خانوار از زوایای مختلف جامعه‌شناسی و روان‌شناسی بررسی شده است. به طور کلی، در حوزه‌ی جامعه‌شناسی دو دسته از نظریه‌ها به بررسی مسائل زنان سرپرست خانوار پرداخته‌اند: دسته‌ی اول نظریاتی هستند که به موضوع زنان سرپرست خانوار به‌عنوان یکی از مسائل زنان می‌نگرند (نظریه‌ی زنانه شدن فقر) و آن را در بستر مفاهیمی چون نابرابری، ظلم به زنان، و مسئله‌ی مادری بررسی می‌کنند. دسته‌ی دوم نظریاتی هستند که زنان سرپرست خانوار را به‌سان یکی از انواع گروه‌ها و اقشار آسیب‌پذیر تحلیل می‌کنند (نظریه‌ی تضاد طبقاتی و نظریه‌ی کنش) که این نظریه‌ها عمدتاً از فرهنگ‌های دیگر اقتباس شده‌اند و به چالش‌های زنان سرپرست نظیر افزایش بزهکاری فرزندان، فقر در ابعاد مختلف، سطح پایین تحصیلات فرزندان، و دسترسی محدود به فرصت‌های شغلی اشاره شده است. در روان‌شناسی، پژوهشگرانی مانند آدافر، سبیل، و سومر تأکید دارند که این زنان، با پذیرش نقش‌های متعدد، در معرض اضطراب، افسردگی، و بیماری‌های روانی قرار می‌گیرند و سلامت روانی و اعتمادبه‌نفس آنان تهدید می‌گردد (Brannon, 1999: 16). یکی از نظریه‌های کلیدی،

در این حوزه، نظریه‌ی "زنانه شدن فقر" یا آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار است. این نظریه نشان می‌دهد که سرپرستی خانوار توسط زنان، در بسیاری از کشورها، از جمله کشورهایی با قوانین پیشرفته‌ی حمایتی، با افزایش درصد فقر در میان این گروه همراه بوده است. به‌رغم کمک‌های دولتی، این زنان همچنان در چرخه‌ی فقر باقی می‌مانند (Matthew, 1999) به نقل از مؤمنی‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۸). نظریه‌ی ساختی - کارکردی نیز به جایگاه متفاوت این زنان اشاره دارد و آن‌ها را نه در جایگاه قربانیان منفعل بلکه به‌عنوان افرادی می‌بیند که می‌توانند، با شناخت شرایط و تجربه‌های شخصی خود، بر مشکلات زندگی فائق آیند (Chant, 1997) به نقل از مؤمنی‌زاده: ۱۰۰). در مقابل، نظریه‌ی طبقاتی و ناتوانی دولت‌ها، فقر و آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار را بخشی از ساختار طبقاتی جامعه می‌داند و آن را به جنسیت محدود نمی‌کند. این دیدگاه بر اهمیت اصلاحات اجتماعی و اقتصادی برای کاهش نابرابری‌ها تأکید دارد. این نظریه‌ها، در مجموع، تصویری چندبعدی از چالش‌های زنان سرپرست خانوار ارائه می‌دهند و به لزوم سیاست‌گذاری‌های جامع در این زمینه اشاره دارند (دربان آستانه و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۷۳). از این‌رو، با توجه به مبانی نظری، می‌توان نتیجه گرفت که مسائل سرپرستی زنان دلالت بر عوامل متعددی دارد و مسئله‌ای چندبعدی است که علل و عوامل مختلفی در شکل‌گیری چالش‌ها و نحوه‌ی مواجهه با آن نقش دارد و رسیدن به نظریه‌ای جامع و کامل بسیار دشوار به نظر می‌رسد. بنابراین، در مطالعه‌ی حاضر، بر مبنای تجارب زیسته‌ی یک زن سرپرست خانوار ایرانی روستایی، سعی شده است این چالش‌ها تا حد ممکن بدون پیش‌داوری و بدون تکیه بر نظریه‌ای خاص از ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، حمایتی و عاطفی بررسی شود.

پیشینه‌ی تجربی

به طور کلی، پژوهش‌های انجام شده در ایران درباره‌ی زنان سرپرست خانوار را می‌توان به چهار دسته‌ی اصلی تقسیم کرد که عبارت‌اند از:

دسته‌ی اول: این دسته از مطالعات بیشتر بر آسیب‌شناسی وضعیت این زنان تمرکز داشته‌اند (خسروی‌اصل و همکاران، ۱۳۹۷؛ قجری و حق‌پرست، ۱۴۰۱؛ رضایی، ۱۳۸۳). نتایج این دسته از مطالعات بیانگر این است که زنان سرپرست خانوار با مشکلات روانی، اجتماعی و اقتصادی قابل

توجهی مواجه‌اند که ناشی از فشارهای متعدد خانوادگی و اجتماعی است و نیازمند حمایت‌های همه‌جانبه هستند.

دسته‌ی دوم: این دسته به بررسی تأثیر عوامل اجتماعی و اقتصادی مختلف بر شرایط زندگی آنان پرداخته‌اند و عواملی مانند سرمایه‌ی اجتماعی (به‌پورز، مرعشیان و علیزاده، ۱۴۰۲؛ دورودی، ۱۳۸۸)، آموزش (عبدی و حناچی، ۱۴۰۰؛ صدقی و چراغی، ۱۳۹۹؛ فاتحی، ۱۳۸۳؛ جمالی‌نیک، ۱۳۸۸) و وضعیت اقتصادی - اجتماعی (دراهمی و نوبخت، ۱۴۰۰) را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ نتایج این دسته از مطالعات بیانگر این است که سرمایه‌ی اجتماعی و آموزش نقش مهمی در بهبود وضعیت زنان سرپرست خانوار دارند اما محدودیت‌های اقتصادی و اجتماعی همچنان مانع توانمندسازی کامل آنان است.

دسته‌ی سوم: پژوهش‌هایی هستند که وضعیت جسمانی زنان سرپرست خانوار را مورد مطالعه قرار داده‌اند (درویدیان، ۱۳۸۸) و در آن‌ها موضوع توانمندسازی زنان به صورت ضمنی مطرح شده است. نتایج این دسته از مطالعات بیانگر این است که فشارهای روانی و اجتماعی بر زنان سرپرست خانوار تأثیر منفی بر سلامت جسمانی آنان دارد و این زنان در معرض بیماری‌ها و مشکلات جسمانی بیشتری قرار می‌گیرند.

دسته‌ی چهارم: پژوهش‌هایی که به طور خاص و مستقیم به مسئله‌ی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار پرداخته‌اند (عباس‌زاده و بوداکی، ۱۳۹۹؛ کرمانی و همکاران، ۱۳۹۲؛ بابایی، روشنایی و جمالی‌آشتیانی، ۱۳۸۹). نتایج این مطالعات، ضمن ترسیم تصویری کلی از وضعیت زندگی این زنان، به ابعاد مختلف مشکلات آن‌ها نیز اشاره کرده و بر اهمیت ارائه‌ی راهکارهای جامع و چندبُعدی برای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار تأکید دارند و نشان می‌دهند که برنامه‌های موفق باید، علاوه بر حمایت اقتصادی، به مسائل اجتماعی و روانی نیز بپردازند.

در مطالعات خارجی، دانگا^۱ (66: 2020) با تحلیل داده‌های خانوارهای آفریقای جنوبی نشان داده است که درآمد پایین و عدم مشارکت در کشاورزی از عوامل اصلی کاهش امنیت غذایی زنان سرپرست خانوار است. وان اسکالکویک (280: 2021)، در پژوهشی کیفی، نقش مادر بودن و حمایت اجتماعی را در تقویت عملکرد خانواده‌های زنان سرپرست برجسته کرده است. پاکو و

ویدیستیکا^۱ (397: 2018) نیز تأثیر فقر، تحصیلات، و عوامل جمعیتی را بر وضعیت زنان سرپرست خانوار بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که این خانواده‌ها بیشتر در معرض آسیب‌های اقتصادی قرار دارند. در مجموع، این مطالعات بر نیاز به مداخله‌ی چندوجهی شامل آموزش، حمایت مالی، درمان روان‌شناختی، و توسعه‌ی اجتماعی تأکید دارند تا شرایط زندگی زنان سرپرست خانوار بهبود یابد. با وجود مطالعات متعدد داخلی و خارجی که به بررسی چالش‌ها، فرصت‌ها و راهکارهای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار پرداخته‌اند، بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد که استان خراسان جنوبی با چالش‌های خاصی در زمینه‌ی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار مواجه است و مطالعه‌ی چندانی با تمرکز بر فرهنگ و بوم خراسان جنوبی انجام نشده و هنوز خلأ مطالعاتی قابل توجهی در این استان وجود دارد.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با استفاده از رویکرد روایت‌پژوهی و براساس دیدگاه کلاندینین و کانلی^۲ (2004) طراحی شده است. روایت‌پژوهی، تجربه‌ی زیسته افراد را در قالب داستان‌ها بازگو می‌کند و بر سه عنصر کلیدی زمان، مکان و تعاملات تأکید دارد. مشارکت‌کننده‌ی پژوهش، یک زن ۶۵ ساله‌ی روستایی است که به دلیل شرایط خاص زندگی و سهولت دسترسی انتخاب شده است. وی سرپرستی ۷ فرزند خود را، پس از فوت همسرش، در ۳۰ سال پیش بر عهده گرفته و با انجام کارهای پاره‌وقت به تأمین معیشت پرداخته و اکنون، به دلیل کهولت سن و عدم توان کار سخت و ازدواج مجدد، از کار کردن کناره گرفته است.

داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته گردآوری شد که در شش جلسه‌ی حضوری یک‌ساعته و چهار مصاحبه‌ی تلفنی تکمیلی ۲۰ دقیقه‌ای به دست آمد. داستان زندگی این زن، براساس توالی زمانی، فضای زندگی در محیط روستایی، و تعاملات خانوادگی و اجتماعی، بازداستان‌سرایبی شد. همچنین، جهت تأیید روایی پژوهش، متن کامل روایت برای مشارکت‌کننده خوانده شد و اصلاحات لازم براساس بازخورد او اعمال گردید. جملات مشارکت‌کننده با حفظ

لهجی اصلی و در موارد دشوارفهم، با توضیحات تکمیلی در پرنانتز ثبت شدند. این روش‌شناسی، امکان فهم عمیق‌تر از تجارب زیسته‌ی مشارکت‌کننده و معنای نهفته در داستان زندگی او را فراهم کرد.

برای تحلیل داده‌ها از دو روش تحلیل روایتی و فرآیند تحلیل مضمون (کدگذاری) استفاده شد؛ پس از انجام مصاحبه‌ها، بازداستان‌سرایی براساس اصول کلاندینین و کانلی صورت گرفت که در آن سه عنصر زمان (توالی وقایع زندگی)، مکان (فضای زندگی در محیط روستایی) و تعاملات (روابط خانوادگی و اجتماعی) مورد توجه قرار گرفت. در فرایند تحلیل روایتی، داستان‌های پراکنده‌ی سمیه در قالب یک روایت کامل قرار گرفت که بافت و شرایط زندگی او را به‌طور کامل قابل درک می‌سازد. فرایند تحلیل مضمون (کدگذاری) در این پژوهش روایتی شامل چند مرحله‌ی کلیدی بود که به پژوهشگر کمک کرد تا داده‌های کیفی را به صورت نظام‌مند تحلیل کند. در روش تحلیل مضمون، پس از ثبت متن مصاحبه‌ها، پژوهشگر به منظور شناسایی نکات کلیدی به مطالعه‌ی متن مصاحبه‌ها پرداخت. طبق شیوه‌ی اشتراوس و کوربین، ابتدا کدگذاری باز انجام شد؛ بدین صورت که به هر پیام موجود در متن مصاحبه‌ی عنوانی (کد یا برچسب) اختصاص یافت که در واقع عناوین مذکور همان مضامین پایه را تشکیل دادند. سپس در مرحله‌ی کدگذاری محوری کدهای باز یا به عبارت دیگر مضامین پایه بر حسب مشابهت و نقاط اشتراک طبقه‌بندی و عناوین گسترده‌تری به هر طبقه اختصاص یافت و مضامین سازمان‌دهنده حاصل شد. در مرحله‌ی سوم، کدگذاری گزینشی مضامین مهم و اساسی، که مفاهیم فراگیر خوانده می‌شود، استخراج شد و در نهایت شبکه‌ی مضامین ترسیم شد؛ سپس، هر مضمون به طور دقیق تعریف و نام‌گذاری شد و در نهایت، پژوهشگر نتایج تحلیل خود را در قالب یک گزارش جامع ارائه داد که شامل توصیف شبکه‌ی مضامین و ارتباطات بین آن‌ها بود. این فرایند به پژوهشگران کمک کرد تا داده‌های کیفی را به شکلی ساختارمند تحلیل و نتایج قابل اعتمادی استخراج کنند. برای پایایی داده‌ها از ضریب توافق کدگذاران (ضریب هولستی) استفاده شد که مقدار به‌دست‌آمده ۰/۸۱ است. برای بررسی روایی یافته‌های تحقیق، از شیوه‌ی تأیید مشارکت‌کننده استفاده شد. یافته‌ها در اختیار فرد مشارکت‌کننده (راوی) قرار گرفت و توسط وی تأیید شد.

همچنین، روش مثلث‌سازی (استفاده از نقل قول مستقیم از روایت‌ها، در کنار مضامین بیان‌شده و استفاده از یافته‌های پژوهش‌های علمی) به کار گرفته شد.

یافته‌های پژوهش

سمیه (نام مستعار زن سرپرست خانوار) در روستایی از توابع شهرستان درمیان در یک خانواده‌ی ۵ نفره (فرزند دوم خانواده) به دنیا آمد. یک خواهر و یک برادر دارد. پدرش قالی‌باف و مادرش خانه‌دار بود. مادرش از بچگی نابینا بود. او، که در دوران کودکی وظیفه‌ی به چرا بردن گوسفندان را به عهده داشت، به مدرسه نرفت و در مکتب‌خانه قرآن را فراگرفت و، در کنار آن، در کارهای خانه و بیرون از خانه به پدر و مادرش کمک می‌کرد. پدر وی، به دلیل اینکه مادرش نابینا بود و نمی‌توانست به کارهای خانه بپردازد، ازدواج مجدد کرد و از زن دوم صاحب ۵ فرزند شد. پس از مدتی، دوباره ازدواج کرد و یک فرزند هم از همسر سوم داشت و همه با هم در یک خانه زندگی می‌کردند. وضعیت مالی این خانواده خوب نبود و به‌سختی زندگی را می‌گذراندند.

در سن ۱۸ سالگی، به اجبار پدر و به دلیل مشکلات اقتصادی خانواده، ازدواج کرد. از مردم روستا شنیده بود که خواستگارش بیمار است. شغل شوهرش قالی‌بافی بود و وی نیز در قالی‌بافی به همسرش کمک می‌کرد. در ۱۹ سالگی فرزند اولشان متولد شد. در مدت سه سال، وی صاحب ۳ فرزند شد. دو فرزند اول نیم‌شیر بودند. مدت ۱۴ سال با شوهرش زندگی کرد و در این ۱۴ سال، ۷ فرزند به دنیا آورد (۳ پسر و ۴ دختر). همسرش در ۳۶ سالگی به علت بیماری سرطان معده فوت کرد. در آن زمان، فرزند بزرگش سیزده‌ساله و کوچک‌ترین فرزندش دو ساله بود. وضعیت مالی آن‌ها متوسط بود. بعد از فوت همسرش، چون در شغل قالی‌بافی تخصصی نداشت، این کار را کنار گذاشت و تصمیم گرفت از طریق پختن نان و زرشک‌چینی امرارمعاش کند. به همین دلیل، برای مردم روستا نان می‌پخت و، همچنین، برای افرادی که باغ زرشک داشتند، زرشک‌چینی می‌کرد. در این زمان همسایه از بچه‌ها نگهداری می‌کرد. دستمزد وی برای پختن نان پانصد تومان و زرشک‌چینی هزار تومان ناچیز بود. بیوه بودن محدودیت‌هایی برای کار وی در خارج از خانه ایجاد کرده بود و نمی‌توانست برای کار به خارج از خانه برود؛ نگاه و حرف مردم

ادیتش می‌کرد. بعضی از مردم هم به چشم دل‌سوزی و ترحم به او نگاه می‌کردند که باز هم آزاردهنده بود.

بعد از فوت همسرش، در پایگاه بسیج روستای پدری‌اش در ۳۵ سالگی به‌صورت شبانه دو سال در کلاس‌های سوادآموزی شرکت کرد. سوادآموزی تغییر محسوسی در وضعیت شغلی و درآمدش ایجاد نکرد ولی، از این که می‌تواند اسمش را بنویسد، خوشحال بود. ۲۵ سال، سرپرستی فرزندان را به‌تنهایی به عهده داشت. خانواده پدری و مادری، با وجود اطلاع از مشکلات مالی وی، هیچ کمکی در بزرگ کردن فرزندان به او نکردند؛ وی به‌تنهایی بار این مسئولیت سنگین را بر دوش کشید. فرزندان پسر تا دوره‌ی راهنمایی در روستا درس خواندند و دوره‌ی دبیرستان در مدرسه‌ی نمونه‌ی بیرجند به ادامه تحصیل پرداختند و دو نفر موفق به ادامه‌ی تحصیل در بهترین دانشگاه‌ها شدند. مخارج تحصیل فرزندان را از پختن نان و زرشک‌چینی و کمک کمیته‌ی امداد پرداخت می‌کرد. دختران خانواده به تحصیل تا دیپلم قناعت کردند. بعد از آن که فرزندان خانواده همگی ازدواج کردند، به علت تنهایی و این موضوع که نمی‌خواست بار زندگی‌اش بر دوش فرزندان باشد، تصمیم به ازدواج مجدد گرفت و در سن ۵۵ سالگی ازدواج کرد. اکنون حدوداً ۶۵ ساله است و ۹ سال از ازدواج دومش می‌گذرد؛ در وضعیت مالی مناسبی است و ضرورتی برای کار در این سن ندارد و البته توانی هم برای کار باقی نمانده است.

یافته‌های حاصل از این پژوهش پس از تحلیل روایت‌های زن سرپرست خانوار شامل ۴ مضمون فراگیر و ۱۴ مضمون سازمان‌دهنده به شرح مطالب زیر و در جدول ۱ گزارش شد.

یافته‌ها

۱. کم‌سوادی و عدم برخورداری از مهارت شغلی

در این خصوص زن سرپرست خانوار روایت می‌کند: «دختر و تا دیپلم برفتن ولی نه مثلاً چنین دانشگاه خوب قبول نشدن؛ دگه مو هم گفتم خرج داره؛ نفرستادم. دخترای خودمو دیگه همیقد (همین قدر) که دیپلم خور (خود را) می‌گرفتن، دگه درس نمو خوندن. خود مو کمکِ مکردن.» چنان که در روایت این زن سرپرست خانوار مشهود است، این کم‌سوادی به صورت ادامه‌دار (به علت شرایط مالی خانواده) دامن‌گیر فرزندان بوده و خصوصاً دختران خانواده، به دلیل کمک به مادر، در مشاغل خانگی (شغل پاره وقت) و همچنین تأکید جامعه بر تحصیل مردان، از ادامه‌ی تحصیل باز می‌مانند و این خط سیر ادامه می‌یابد و چنانچه دختران خانواده به هر دلیلی بعداً سرپرست خانوار خویش باشند، با مشکل مادر در اشتغال مواجه می‌گردند و این داستان پایانی ندارد. در این زمینه، نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که یکی از مشکلات فراوان زنان سرپرست خانوار نداشتن سواد و تخصص لازم برای داشتن شغلی با منزلت است که به این دلیل اغلب یا بیکارند و یا مشاغل حاشیه‌ای، نیمه‌وقت، غیررسمی و کم‌درآمد دارند (Chant, 1997: 27).

۲. حمایت اجتماعی ناکافی

در این خصوص زن سرپرست خانوار روایت می‌کند: «از لباس و کفش که برینو مستوندم (برایشان می‌خریدم)، چند سال استفاده مکردن (می‌کردند) تا اینکه درس خوندن دگه تونستن خو خور بشدن (درس خواندند و خودشان توانستند زندگی خود را تأمین کنند).» در این زمینه، نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که خانواده‌ی زنان سرپرست خانوار، بیش از سایر اقشار، نیاز دارند که مورد حمایت بیمه‌ای و خدمات تأمین اجتماعی باقی بمانند و چنین خانواده‌هایی، اگر از چتر این حمایت‌ها بیرون بمانند، به اعماق فقر و مشکلات اقتصادی و اجتماعی خواهند رفت. بنابراین زنان سرپرست خانوار از طریق سازمان‌های حمایتی و کمک افراد خیرخواه امرارمعاش می‌کنند (تاج‌الدین و رحمتی‌والا، ۱۳۹۳: ۱۱۹). همچنین، نتایج نشان می‌دهد یکی از عوامل مهمی که به تشدید مشکلات اقتصادی زنان سرپرست خانوار دامن می‌زند، محدودیت شبکه‌ی روابط

اجتماعی این زنان است؛ این محدودیت‌ها باعث کاهش فرصت‌های اقتصادی و حمایت‌های اجتماعی می‌شود. گاهی این محدودیت ناشی از قطع روابط با اقوام و نزدیکان همسر سابق است که به دلیل جدایی یا طلاق رخ می‌دهد و گاهی نیز به دلیل ترجیح زنان بر تنهایی و دوری از تعاملات اجتماعی شکل می‌گیرد. کاهش ارتباطات اجتماعی دسترسی آنان به منابع حمایتی، اطلاعات و فرصت‌های شغلی را محدود می‌کند و فشارهای اقتصادی و روانی آنان را افزایش می‌دهد. همچنین، نبود حمایت‌های اجتماعی و نگاه‌های منفی فرهنگی به زنان سرپرست خانوار موجب انزوای بیشتر و کاهش توانمندی‌های اقتصادی و اجتماعی آنان می‌شود.

۳. اقتصاد ناپایدار و مشاغل غیررسمی

در این خصوص زن سرپرست خانوار روایت می‌کند: «نو که می‌ختم کیسه آرد ر میاورده بر اونو نو مکردم کپسول گاز ره (را) خود اونو میاورده (آنها می‌آوردن). هر کیسه آرد، سه هزار تومن و مو مدادن میدیدم نه مو که هفت تا بچه دارم امرم نمی جله (روزگارمون نمی گذشت) مثلاً خود این سه تومن کیسه آرده کهم (من) نو می‌کنم (نون می‌پزم) باز برفتو به زرشک باکنی (رفتم زرشک پاک کنی). زرشک باکنی هم اون موقع روز پونصد تومن بو (بود) خيله که شه هزار تومن شه. (خیلی که می‌شد، هزارتومن می‌شد). شبو نو می‌پختم و روز زرشک پاک مکردم.» در این زمینه، نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که برخی از زنان، علاوه بر ایفای نقش مادری، به عرصه‌ی اقتصادی و بازار اشتغال وارد می‌شوند و امور اقتصادی خانواده را هدایت می‌کنند و به دلیل فقدان مشاغل بامنزلت مجبور به فعالیت در مشاغل حاشیه‌ای، نیمه‌وقت، غیررسمی و کم‌درآمد می‌شوند که فرزندان آنان آسیب‌های جبران‌ناپذیری می‌بینند (Chant, 1997: 26). در اکثر جوامع درحال توسعه، از جمله ایران، بسیاری از مشاغل در انحصار مردان است و به‌جز مشاغلی مانند پرستاری و آموزگاری، که بیشتر با زنان مرتبط دانسته می‌شود و در آنها دستمزد نسبتاً پایین است، در هر دو بخش خصوصی و عمومی احتمال استخدام مردان بیش از زنان است. زنان درواقع تحت تأثیر عوامل فرهنگی و سنتی به مشاغل مشخصی هدایت و جذب می‌شوند و حضور آنان در سایر بخش‌ها بسیار محدود است (مؤمنی زاده، ۱۳۹۳: ۹۵). نتایج مطالعات در حوزه‌ی زنان سرپرست خانوار حاکی از آن است که مشکلات اقتصادی در رأس مسائل زنان قرار دارد که

خود را به صورت فقر، بیکاری، نداشتن شغل مناسب به دلیل بی‌سوادی، نداشتن مهارت و ... نشان می‌دهد (شبان و زارع، ۱۳۹۸: ۹۰).

۴. مشکلات روانی و اجتماعی

در این خصوص زن سرپرست خانوار روایت می‌کند: «هیچکس (هیچکس) نداشتیم، نه خواهر، نه برادر داشتیم، نه کس از طرف قوم شوهر نه بچه‌ها عمو داشتن کس ر (را) نداشتیم که ور (به) ما کمک کنه. خيله سخت بو زندگی (زندگی خیلی سخت بود)». در این زمینه، نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که زن سرپرست خانوار، به دلیل فقر و تنگدستی و نداشتن حامی و سرپرست و نداشتن شغل مناسب، از نظر روانی وضعیت مناسبی ندارند و همچنین تعدد نقش‌ها، در این خانواده‌ها، باعث ایجاد استرس می‌شود (مؤمنی زاده، ۱۳۹۳: ۹۵).

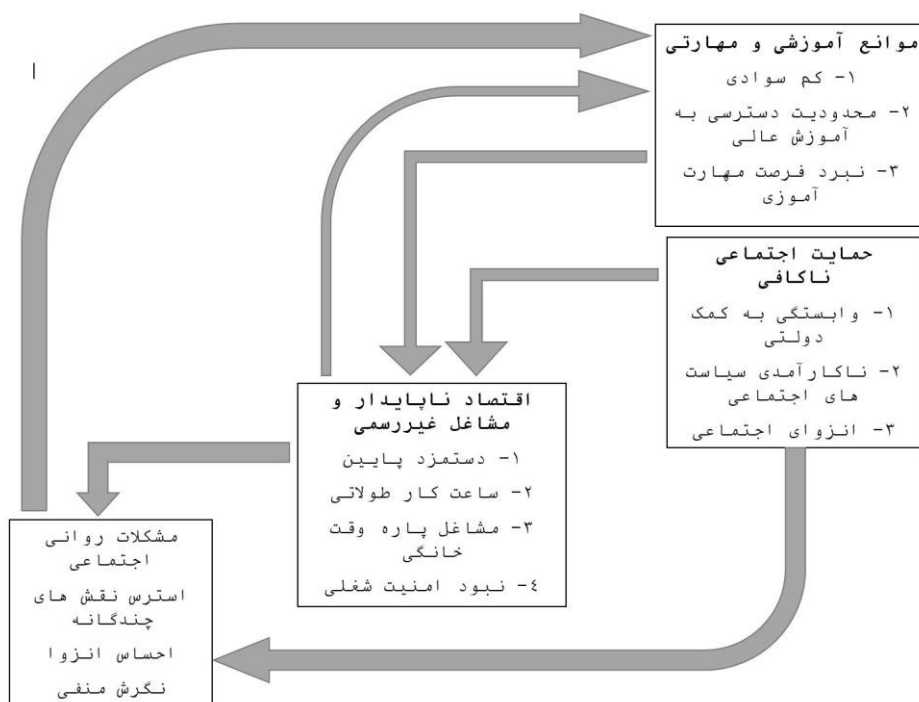
روان‌شناسان معتقدند از عمده‌ترین منابع استرس زنان سرپرست خانوار ایفای نقش‌های چندگانه است. وقتی زنان نقش‌های متعددی، همچون مراقبت از فرزندان، تأمین سرپناه و معیشت خانواده، و هم‌زمان نقش پدری و مادری را به عهده دارند، دچار تعارض در نقش‌های چندگانه می‌شوند و این امر سلامت روانی و جسمانی آنان را تهدید می‌کند (شبان و زارع، ۱۳۹۸: ۷۳).

جدول ۱. چالش‌ها، علل و پیامدهای زن سرپرست خانوار

چالش‌ها	علل	پیامدها
اقتصاد ناپایدار و مشاغل غیررسمی	دستمزد پایین ساعات کاری طولانی وابستگی به مشاغل پاره‌وقت و خانگی نبود امنیت شغلی	تأثیر مستقیم بر کیفیت زندگی و معیشت خانواده افزایش وابستگی به منابع حمایتی
آموزشی و مهارتی	کم‌سوادی محدودیت دسترسی به آموزش عالی نبود فرصت‌های مهارت‌آموزی	کاهش فرصت‌های اشتغال رسمی تداوم فقر در نسل‌های بعدی
حمایت اجتماعی ناکافی	وابستگی به کمک‌های دولتی ناکارآمدی سیاست‌های اجتماعی انزوای اجتماعی	ایجاد حس وابستگی به کمک‌های اجتماعی

چالش‌ها	علل	پیامدها
		• عدم توانمندسازی زنان سرپرست خانوار برای خروج از فقر
مشکلات روانی و اجتماعی	• استرس ناشی از مسئولیت‌های چندگانه • احساس انزوا • نگرش‌های تحقیرآمیز	• افزایش فشارهای روانی و کاهش توانایی مدیریت بحران‌های زندگی • تضعیف سلامت روانی و جسمی زنان سرپرست خانوار

پس از تحلیل داده‌ها و استخراج نتایج اصلی، موضوعات کلیدی این پژوهش در قالب شکل ۱ به صورت جامع و سازمان‌یافته ترسیم شده است.

شکل ۱. شبکه‌ی مضامین و چرخه‌ی بازتولید چالش‌ها در نسل‌های آتی

چنانکه در شکل ۱ مشهود است، مضامین فراگیر موانع آموزشی و مهارتی، حمایت اجتماعی ناکافی به‌مثابه علل پدیدآورنده‌ی چالش‌ها و پیامدهای چالش‌ها عبارت‌اند از: اقتصاد ناپایدار و

مشکلات روانی - اجتماعی . دو عامل مهم موانع آموزشی - مهارتی و حمایت اجتماعی ناکافی در پدید آوردن چالش‌ها نقش مهمی دارند. موانع آموزشی و مهارتی، شامل کم‌سوادی، دسترسی نداشتن به آموزش عالی و نبود فرصت‌های مهارت‌آموزی، باعث محدودیت انتخاب شغل و درآمدزایی و در واقع اقتصاد ناپایدار و مشاغل غیررسمی زن سرپرست خانوار شده است. حمایت اجتماعی ناکافی، علاوه بر اینکه به واسطه‌ی مسئولیت سنگین مراقبت و بزرگ کردن فرزندان به تنهایی باعث محدودیت در انتخاب شغل و بسنده کردن به مشاغل خانگی می‌گردد، مشکلات روانی اجتماعی نیز در پی دارد؛ مثلاً: احساس انزوا، استرس و تأثیر منفی ناشی از ایستادگی و مقابله با نگرش‌های منفی به تنهایی. لازم به ذکر است که مضامین اقتصاد ناپایدار، مشاغل غیررسمی و مشکلات روانی - اجتماعی در یک دور باطل باعث شدت یافتن چالش‌ها و گسترش مشکلات به نسل‌های آتی نیز می‌گردد، از قبیل تأثیر بین نسلی فقر و محدودیت دسترسی فرزندان به آموزش عالی. خانوارهای دارای سرپرست زن، نسبت به سایر خانوارها، کمتر می‌توانند به منابع مالی ایجاد شده توسط سرپرست خود تکیه کنند و شرایط بد اقتصادی آن‌ها سبب می‌شود که فرزندان‌شان نیز در شرایط بدتری، نسبت به افراد مشابه در خانوارهای دیگر، قرار داشته باشند. در روایت مذکور، دختران خانواده به دلیل مسئولیت نگهداری خواهر و برادران کوچک‌تر، انجام امور خانه و مشکلات اقتصادی خانواده فرصت ادامه‌ی تحصیل در دانشگاه را از دست داده و در آینده چنانچه به هر دلیلی سرپرستی خانوار بر عهده‌ی آنان قرارگیرد، توان تصدی مشاغل با درآمد بالا را نخواهند داشت و مشکلات مادر را تجربه خواهند کرد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با رویکرد روایت‌پژوهی، به تحلیل چالش‌های زن سرپرست خانوار، در یکی از روستاهای شهرستان بیرجند، می‌پردازد و با استناد به چهارچوب نظری (ترکیبی از نظریه‌های جامعه‌شناسی و روان‌شناسی) ابعاد ساختاری، اقتصادی و روانی این پدیده را شفاف می‌سازد. در دیدگاه جامعه‌شناسی، نظریه‌ی تعارض نقش و نظریه‌ی تقاطع‌گرایی تأکید می‌کنند که زنان سرپرست خانوار درگیر تنگناهای نهادی (مانند نابرابری جنسیتی، کم‌سوادی) و فشارهای اجتماعی (تبعیض و انزوای ناشی از برچسب سرپرست) غیرعادی می‌شوند که از طریق مطالعه‌ی

موردی یک زن روستایی، با هفت فرزند، نشان‌دهنده‌ی تداوم چرخه‌ی فقر نسلی است. این فرد، با ترک تحصیل فرزندان به دلیل مشکلات اقتصادی و تکیه بر مشاغل غیررسمی (مانند پخت نان و زرشک‌چینی با دستمزد روزانه ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ تومان)، نمادی از وابستگی به اقتصاد غیررسمی و ناپایدار است که در پژوهش‌های چانت (1997) و شبان و همکاران (۱۳۹۸) نیز مورد اشاره قرار گرفته است. از منظر روان‌شناسی، نظریه‌ی خودکارآمدی بندورا (1991) نشان می‌دهد که کم‌مهارتی و کم‌سوادی با کاهش اعتماد به نفس، در مدیریت مسئولیت‌های چندگانه (مراقبت از فرزندان، کار پاره‌وقت)، همراه است که منجر به فرسودگی روانی و تضعیف سلامت جسمانی می‌شود. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که موانع آموزشی (عدم دسترسی به آموزش عالی) و حمایت اجتماعی ناکافی (وابستگی به کمک‌های دولتی غیرمستمر) باعث تداوم فقر در نسل‌های بعدی می‌شود که این امر با نتایج پژوهش‌های دربان آستانه و همکاران (۱۳۹۸) و سلوک (۱۳۹۹) هم‌سو است. در بخش روش‌شناسی، استفاده از تحلیل مضمون (کدگذاری باز، محوری و گزینشی) و روایت‌سرایی عمیق (با ۶ مصاحبه حضوری و ۴ مصاحبه تلفنی)، به همراه تأیید مشارکت‌کننده و مثلث‌سازی، روایی پژوهش را تأمین می‌کند. این پژوهش با ترکیب نظریه‌های کلان (ساختاری - کارکردگرایی، تعارض) و خرد (سبک‌های مقابله، خودکارآمدی)، نوآوری خود را در تحلیل جامع علل، چالش‌ها و پیامدهای متقابل (مانند تأثیر کم‌سوادی بر اقتصاد غیررسمی و بازتولید فقر) نشان می‌دهد. این پژوهش، ضمن تأیید یافته‌های پیشین، با رویکرد روایتی - تحلیلی، ابعاد جدیدی از تجربه‌ی زیسته این گروه را آشکار می‌سازد که در پژوهش‌های کمی قابل دسترسی نیست.

در خصوص چالش‌های روانی و اجتماعی، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مشکلات زن سرپرست خانوار صرفاً به بُعد اقتصادی محدود نمی‌شود بلکه آنان با مجموعه‌ای از چالش‌های روانی، اجتماعی، شغلی و خانوادگی مواجه‌اند که هر یک به تنهایی می‌تواند کیفیت زندگی آنان را تحت تأثیر قرار دهد. روایت سمیه، زن سرپرست خانوار روستایی، به خوبی ابعاد عمیق این چالش‌ها را نمایان می‌سازد: «خیلی وقت‌ها شب‌ها خوابم نمی‌برد. استرس دارم که فردا چه می‌شود، چه طور باید خرج خانه را بدهم. گاهی احساس می‌کنم دیگر توان ادامه ندارم. فقط به خاطر بچه‌هاست که هنوز سرپا مانده‌ام. اگر آن‌ها نبودند، شاید خیلی وقت پیش از پا در می‌آمدم.» این

روایت بیانگر فشارهای روانی و اضطراب‌های مستمری است که زن سرپرست خانوار، به دلیل مسئولیت‌های چندگانه و نبود حمایت کافی، تجربه می‌کند. از سوی دیگر، یافته‌ها نشان می‌دهد که زن سرپرست خانوار برای تأمین معیشت، ناگزیر به پذیرش مشاغل پاره‌وقت و غیررسمی با درآمد اندک هستند؛ چنین وضعیتی آن‌ها را در چرخه‌ای از ناامنی شغلی و اقتصادی قرار می‌دهد که خود منشأ نگرانی‌های روانی و اجتماعی بیشتر است. سمیه مجبور بود در هر ساعت از شبانه‌روز به دنبال شغلی باشد تا بتواند هزینه‌های زندگی خود و فرزندانش را تأمین کند؛ این امر نه تنها بر سلامت جسمی و روانی او اثر منفی گذاشته بلکه فرصت‌های رشد فردی و اجتماعی را نیز از او گرفته است. همچنین، تحلیل روایت‌ها نشان می‌دهد زن سرپرست خانوار، علاوه بر ایفای نقش مادری و تربیت فرزندان، به عنوان نان‌آور اصلی خانواده نیز عمل می‌کند و ناگزیر است در بازار کار غیررسمی و کم‌درآمد فعالیت کنند. این مسئولیت مضاعف، آن‌ها را در معرض فرسودگی، استرس و آسیب‌پذیری بیشتر قرار می‌دهد. چنین شرایطی با یافته‌های پژوهش‌های خسروی‌اصل و همکاران (۱۳۹۷)؛ فجری و همکاران (۱۴۰۱) و رضایی (۱۳۸۳) هم‌سو است که بر چندبُعدی بودن چالش‌های زن سرپرست خانوار و نقش پررنگ عوامل روانی و اجتماعی، در کنار مشکلات اقتصادی، تأکید دارند. در سطح نظری، این نتایج با رویکرد زنانه شدن فقر نیز هم‌خوان است؛ نظریه‌ای که معتقد است زنان سرپرست خانوار، به دلیل ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، بیش از سایر گروه‌های اجتماعی در معرض فقر و آسیب‌پذیری قرار دارند (مؤمنی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۰۰). براساس این نظریه، فقر زنان سرپرست خانوار نه‌تنها ناشی از کمبود درآمد بلکه محصول انباشت مشکلات ساختاری، تبعیض‌های جنسیتی، نبود حمایت اجتماعی و فشارهای روانی است.

در خصوص چالش‌های مربوط به حوزه‌ی سواد و مهارت، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که چالش کم‌سوادی و فقدان مهارت شغلی، در میان زن سرپرست خانوار، ریشه در ضعف کارکرد حمایتی خانواده و شرایط چندوجهی زندگی این زن دارد. روایت سمیه که می‌گوید: «من فقط تا کلاس سوم ابتدایی درس خواندم. بعدش پدرم گفت باید کمک مادرم باشم و مدرسه رفتن را کنار گذاشتم. همیشه حسرت این را داشتم که سواد بیشتری داشتم تا شاید بتوانم کار بهتری پیدا کنم. الان هم برای کارهای ساده مثل پر کردن فرم یا خواندن قبض برق، از بچه‌ها کمک

می‌گیرم»، به‌خوبی نشان‌دهنده‌ی تأثیر مستقیم فقر، مسئولیت‌های خانوادگی، نبود حمایت ساختاری بر ترک تحصیل و عدم کسب مهارت‌های لازم برای ورود به بازار کار است. این یافته‌ها با پژوهش پاکو و ویدیستیکا (2018) هم‌خوانی دارد که نشان می‌دهد زن سرپرست خانوار، در جوامع مختلف، به دلیل فقر و شرایط خانوادگی، از تحصیلات و مهارت‌های شغلی کافی برخوردار نیستند و این امر آن‌ها را در چرخه‌ای از فقر، اشتغال غیررسمی و درآمد پایین قرار می‌دهد. در این شرایط نه‌تنها فرصت‌های شغلی برای زنان محدود می‌شود بلکه فرزندان آن‌ها نیز به دلیل ناامنی ذهنی و روانی، با مشکلاتی نظیر رکود یا شکست تحصیلی مواجه می‌شوند و خانواده از ایفای نقش حمایتی مطلوب بازمی‌ماند. نکته‌ی قابل توجه در تحلیل این یافته‌ها، نقش الگویی زن سرپرست خانوار برای فرزندان است. با وجود تمام مشکلات، بسیاری از این زنان، با تلاش و پشتکار، روحیه‌ی مسئولیت‌پذیری را در فرزندان خود تقویت می‌کنند. براساس نظریه‌ی اجتماعی بندورا (1991)، زنان سرپرست خانوار، با رفتار و عملکرد خود، الگو و سرمشق مناسبی برای فرزندان هستند و می‌توانند حس مسئولیت‌پذیری و تلاش برای عبور از موانع را در خانواده نهادینه کنند. پژوهش آریانا و توسلی (۱۳۹۸) نیز ویژگی‌هایی چون چشم‌انداز کارآفرینی، مصمم بودن، تمرکز داشتن، بانگیزه بودن و ازخودگذشتگی را برای زنان کارآفرین برمی‌شمارد که در زن سرپرست خانوار نیز دیده می‌شود. از منظر نظریه‌ی ساختی - کارکردی و نظریه‌ی ویژگی‌های منزلتی (کنش متقابل)، زن سرپرست خانوار را نباید صرفاً قربانی و منفعل دانست بلکه آنان، در شرایط دشوار، با ایفای نقش‌های چندگانه و سازگاری با وضعیت موجود به عاملان فعال اجتماعی تبدیل می‌شوند. همانندسازی فرزندان با مادران سرپرست، مطابق دیدگاه پارسونز، یکی از سازوکارهای مهم اجتماعی شدن است که به تقویت هویت، مسئولیت‌پذیری و تاب‌آوری نسل جدید کمک می‌کند. بنابراین، هرچند کم‌سواد و فقدان مهارت شغلی چالش جدی برای زن سرپرست خانوار است، نقش الگویی و تلاش این زن برای عبور از موانع می‌تواند زمینه‌ساز توانمندسازی فردی و خانوادگی و کاهش آسیب‌های اجتماعی در نسل‌های بعدی باشد.

در خصوص چالش‌های اقتصادی، یافته‌های این پژوهش به‌وضوح نشان می‌دهد که زنان سرپرست خانوار با مجموعه‌ای از مشکلات پیچیده‌ی اقتصادی و مالی مواجه‌اند که به شکل مستقیم و غیرمستقیم بر کیفیت زندگی و سلامت روانی آن‌ها تأثیر می‌گذارد. روایت سمیه که

می‌گوید: «گاهی حتی برای خرید مایحتاج روزانه با مشکل روبه‌رو می‌شوم. درآمد فقط از کارهای پاره‌وقت است و هیچ حمایتی از جایی ندارم. هر ماه باید حساب کنم که پول نان و برنج را چطور جور کنم. خیلی وقت‌ها مجبور شدم از همسایه‌ها قرض بگیرم»، بازتابی از واقعیت تلخ زندگی زن سرپرست خانوار است که، در نبود شغل پایدار و درآمد کافی، هر روز با دغدغه‌ی تأمین نیازهای اولیه‌ی خود و فرزندانشان دست‌وپنجه نرم می‌کنند. در این شرایط، نبود حامی و سرپرست، نداشتن شغل و حرفه‌ی مناسب، تلاش مستمر برای تأمین نیازهای فرزندان، نداشتن سرمایه‌ی اجتماعی و تعارض نقش نه‌تنها بار اقتصادی بلکه فشار روانی مضاعفی را بر این زن تحمیل می‌کند. چنین وضعیتی سلامت روانی آن‌ها را به‌شدت تهدید می‌کند و موجب بروز احساساتی چون اضطراب، ناامیدی، استیصال و حتی افسردگی می‌شود. یافته‌های پژوهش حاضر با نتایج پژوهش سلوک (۱۳۹۹) و عبدی و همکاران (۱۴۰۰) هم‌سو است و تأکید می‌کند که فقر اقتصادی و اشتغال نامناسب و نبود حمایت اجتماعی سه ضلع اصلی چالش‌های زن سرپرست خانوار را تشکیل می‌دهد. در مجموع، می‌توان گفت که چالش‌های اقتصادی و مالی زن سرپرست خانوار ماهیتی چندبُعدی دارد و ریشه در ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه دارد. مقابله با این چالش‌ها نیازمند رویکردی جامع است که، علاوه بر حمایت‌های مالی و اشتغال‌زایی، به توانمندسازی روانی، ارتقای سرمایه‌ی اجتماعی و افزایش دسترسی به آموزش و مهارت‌آموزی نیز توجه داشته باشد. تنها در چنین شرایطی می‌توان امید داشت که زنان سرپرست خانوار بتوانند با عزت و آرامش بیشتری نقش‌های چندگانه خود را ایفا کنند و آینده‌ای روشن‌تر برای خود و فرزندانشان رقم بزنند.

در خصوص چالش‌های حمایتی، یافته‌های این پژوهش به‌روشنی نشان می‌دهد که زنان سرپرست خانوار با کمبود منابع حمایتی اجتماعی، قانونی و مالی مواجه‌اند. حمایتی که از سوی نهادهای مددکاری و سازمان‌های حمایتی ارائه می‌شود، هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی، پاسخگوی نیازهای چندبُعدی این قشر نیست. روایت سمیه، زن سرپرست خانوار، که می‌گوید: «بعد از فوت همسر، همه مسئولیت‌ها روی دوش من افتاد. هیچ‌کس نبود که کمک کند. حتی فامیل هم فقط حرف می‌زنند و کسی واقعاً دستم را نگرفت. گاهی احساس می‌کنم کاملاً تنها هستم و اگر مریض شوم، کسی نیست حتی یک لیوان آب به من بدهد»، به‌خوبی عمق احساس

تنهایی، بی‌پناهی و فقدان شبکه حمایتی مؤثر را بازتاب می‌دهد. این وضعیت، علاوه بر اثرات مستقیم اقتصادی، پیامدهای روانی و اجتماعی گسترده‌ای برای زن سرپرست خانوار دارد. نبود حمایت کافی این زن را در معرض آسیب‌های روانی چون اضطراب، افسردگی، احساس انزوا و ناامیدی قرار می‌دهد و توان او را برای ایفای نقش‌های چندگانه مادری، اقتصادی و اجتماعی کاهش می‌دهد. این یافته با پژوهش‌های افشانی و فاتحی (۱۳۹۵) و اسماعیلی (۱۳۹۷) هم‌سو است که بر ناکافی بودن حمایت‌های نهادی و اهمیت اطلاع‌رسانی، الگوسازی و تشویق زنان برای مشارکت فعال در بازار کار تأکید دارند. نکته‌ی قابل تأمل، در یافته‌های این پژوهش، نگرش مثبت زن سرپرست خانوار نسبت به کسب مهارت‌های حرفه‌ای و ورود به بازار کار است. با وجود همه‌ی مشکلات، این زنان تمایل دارند، با توانمندسازی خود، استقلال اقتصادی بیشتری به دست آورند. با این حال، میزان موفقیت نهادهایی مانند کمیته امداد امام خمینی (ره) در توانمندسازی اقتصادی این زن، از نظر مشارکت‌کنندگان، در حد قابل قبول بوده اما کافی نیست و نیازمند بازنگری و تقویت جدی است. دستاورد مهم دیگر پژوهش تأکید بر ضرورت سیاست‌گذاری‌های حمایتی متناسب با شرایط و تفاوت‌های گروه‌های مختلف زنان سرپرست خانوار است. این گروه‌ها، براساس سن، وضعیت سلامت، تعداد فرزندان، محل سکونت (شهری یا روستایی) و سطح تحصیلات، نیازهای متفاوتی دارند و برنامه‌های حمایتی باید به‌صورت هدفمند و متناسب با این تفاوت‌ها طراحی و اجرا شود. همچنین، بازنگری اساسی در قوانین حمایتی، با توجه به مسئولیت جامعه‌ی اسلامی در قبال زنان سرپرست خانوار، ضرورتی انکارناپذیر است؛ موضوعی که حاج‌حسینی (۱۳۹۶) نیز بر آن تأکید دارد. به طور کلی، می‌توان گفت که چالش عدم منابع حمایتی ریشه در ساختارهای ناکارآمد اجتماعی و قانونی دارد و رفع آن نیازمند رویکردی جامع، چندسطحی و مبتنی بر نیازهای واقعی زنان سرپرست خانوار است. افزایش اثربخشی حمایت‌های سازمانی، تقویت شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، اصلاح قوانین و توسعه‌ی برنامه‌های توانمندسازی حرفه‌ای و روانی از جمله راهکارهای کلیدی برای بهبود وضعیت این گروه آسیب‌پذیر است. تنها با چنین رویکردی می‌توان امید داشت که زنان سرپرست خانوار از چرخه‌ی فقر، انزوا و آسیب‌پذیری خارج شده و به سطحی از استقلال، عزت و سلامت روانی و اجتماعی دست یابند.

محدودیت‌ها و پیشنهاده‌ها

پژوهش حاضر در شرایط همه‌گیر شدن بیماری کرونا انجام شده است؛ با توجه به محدودیت‌های بهداشتی، فقط روایت‌های یک زن به عنوان نمونه ای عادی از زنان روستایی سرپرست خانوار مورد بررسی قرار گرفته است. بنابراین پیشنهاد می‌شود، در پژوهش‌های آینده، نمونه‌های بیشتری از مناطق مختلف جغرافیایی و فرهنگی مورد بررسی قرار گیرند. همچنین، تلفیق روش روایت‌پژوهی با روش‌های کمی می‌تواند به تعمیم‌پذیری نتایج کمک کند. نتایج این پژوهش بیانگر نقش ناکافی نهادهای حمایتی و خیرین در بهبود شرایط زن سرپرست خانوار است. کمک‌های فعلی نه تنها هزینه‌های زندگی را پوشش نمی‌دهد بلکه به دلیل عدم وجود سیاست‌های جامع، زنان را در معرض آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی قرار می‌دهند. برای تقویت توانمندی این گروه ضروری است، حمایت‌های مالی گسترش یابد و از رویکردهای هدفمند مانند کمک‌های مشروط به آموزش یا مهارت‌آموزی استفاده شود. همچنین، جذب مشارکت بخش خصوصی و خیرین، از طریق تسهیلات مالی و فنی، می‌تواند شبکه‌ی حمایتی پایداری ایجاد کند. ترویج فرهنگ حمایت از طریق کمپین‌های اطلاع‌رسانی نیز به کاهش تبعیض و افزایش همدلی اجتماعی کمک خواهد کرد.

در بُعد روان‌شناختی، زن سرپرست خانوار، به دلیل فشارهای هم‌زمان ناشی از مسئولیت‌های خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی، دچار فرسودگی جسمی و روانی می‌شوند. نبود حمایت‌های روان‌شناختی و احساس انزوا مشکلات را تشدید می‌کند. ارائه‌ی خدمات مشاوره‌ای رایگان، کارگاه‌های مدیریت استرس و برنامه‌های توانمندسازی، مبتنی بر رویکردهای شناختی- رفتاری، می‌تواند به بهبود سلامت روان آنان منجر شود. از سوی دیگر، ضعف سرمایه‌ی اجتماعی و سیاست‌های ناکارآمد باعث محدودیت دسترسی زن به فرصت‌های شغلی پایدار و آموزشی می‌شود. این موضوع نه تنها رشد اقتصادی آنان را مختل می‌کند بلکه فرزندان را نیز از تحصیل و امکانات رفاهی محروم می‌سازد که به تداوم فقر نسلی منجر می‌شود. برای شکستن این چرخه، توسعه‌ی سیاست‌های جامع شامل آموزش مهارت‌های بازارپسند، ایجاد شغل‌های پایدار و تقویت شبکه‌های اجتماعی (همانند هاب‌های اشتغال) ضروری است. همچنین، طراحی برنامه‌های بلندمدت دولتی، مانند بیمه‌های درمانی، وام‌های کم‌بهره و اولویت در استخدام بخش عمومی،

می‌تواند به کاهش آسیب‌پذیری این گروه کمک کند. این مداخلات نیازمند همکاری بین‌رشته‌ای و مشارکت فعال نهادها، جامعه‌ی مدنی و بخش خصوصی است تا بتواند تحولی عملی در زندگی زن سرپرست خانوار ایجاد نماید.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- احمدنیا، شیرین، و کامل قالیباف، آتنا (۱۳۹۶). زن سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیت‌های آن‌ها. *نشریه رفاه*، ۱۷(۶۵)، ۱۰۳-۱۳۶.
- آریانا، آزاده، و دستیار، توسلی (۱۳۹۸). نقش زن کارآفرین در توسعه و تحول کشور (مطالعه موردی: استان هرمزگان). *نشریه علمی-پژوهشی کارافن*، ۱۶(۲)، ۱۰۱-۱۲۰.
- اسماعیلی پویا، سائنا (۱۳۹۷). *نقش فعالیت‌های ارتباطی شهرداری منطقه ۱۱ تهران در ایجاد رفتار اقتصادی مقاومتی در میان زن سرپرست خانوار* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
- افشانی، علیرضا، و فاتحی، الهام (۱۳۹۵). توانمندسازی زن سرپرست خانوار و عوامل اجتماعی-فرهنگی مرتبط: مطالعه‌ای بر زن تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی در تبریز. *نشریه زن و جامعه*، ۷(۲۷)، ۱۹-۳۸.
- بابایی، خدیجه، روشنایی، علی، و جمالی آشتیانی، حسن (۱۴۰۲). مطالعه تأثیر میزان سرمایه اجتماعی بر کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار و زنان عادی. *توسعه اجتماعی*، ۱۸(۲)، ۸۱-۱۰۶.
- بهروز، مریم، مرعشیان، فاطمه‌سادات، و علیزاده، مرجان (۱۴۰۲). مدل ساختاری رابطه حمایت اجتماعی و سرمایه روان شناختی با توانمندسازی با نقش میانجی استرس ادراک شده در زنان سرپرست خانوار. *فصلنامه فرهنگی-تربیتی زنان و خانواده*، ۱۸(۶۳)، ۱۱۳-۱۳۲.
- تاج‌الدین، محمدباقر، و رحمتی والا، لیلی (۱۳۹۳). رسانه ملی و توانمندسازی زن سرپرست خانوار (مطالعه موردی: زن سرپرست خانوار منطقه ۱۸ تهران). *مطالعات راهبردی زن*، ۱۱۷(۶۵)، ۱۱۹-۱۶۱.
- جمالی‌نیک، مریم (۱۳۸۸). *آموزش گروهی با الگوی ورزی بر جرات ورزی زن سرپرست خانوار* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مشاوره خانواده). دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

- حاج حسینی، معصومه (۱۳۹۶). *اصول فقهی مسئولیت دولت نسبت به زن بی‌خانمان و آسیب‌دیده* (پایان‌نامه دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی). دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.
- خادمی، عاطفه، و یاسری، زینب (۱۴۰۰). فراتحلیل سیاست‌گذاری‌های جمهوری اسلامی ایران در موضوع اشتغال زن با تأکید بر تعادل کار و خانواده. *زن در توسعه و سیاست*، ۱۹(۱)، ۱-۲۰.
- خانی، سعید، خضری، فرشید، و یاری، کتابون (۱۳۹۶). مطالعه آسیب‌پذیری اجتماعی زن سرپرست خانوار و زن دارای سرپرست در منطقه سلطان‌آباد شهر تهران. *زن در توسعه و سیاست*، ۱۵(۴)، ۵۹۷-۶۲۰.
- خسروی‌اصل، مرجان، نصیریان، منصوره، و بخشایش، علیرضا (۱۳۹۷). تأثیر درمان هیجان‌مدار بر اضطراب و افسردگی زن سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) شهرستان یزد در سال ۱۳۹۵، *مجله تحقیقات سلامت*، ۷(۳)، ۱۷۳-۱۸۲.
- دراهکی، احمد، و نوبخت، پایش (۱۴۰۰). بررسی وضعیت اقتصادی و اجتماعی زن سرپرست خانوار ایرانی: یک تحلیل ثانویه. *پایش*، ۲۲۰(۴)، ۴۲۷-۴۳۷.
- دربان آستانه، علیرضا، رضوانی، محمدرضا، قدیری معصوم، مجتبی، و هاجری، بهرام (۱۳۸۹). تحلیل فضایی پراکنش زن سرپرست خانوار مورد حمایت کمیته امداد در سطح کشور و ارتباط آن با متغیرهای اجتماعی و اقتصادی. *مجله زن و جامعه*، ۱۰(۲)، ۱۶۹-۱۹۳.
- درودیان، معصومه (۱۳۸۸). *بررسی مقایسه‌ای کیفیت زندگی زن سرپرست خانوار* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد مددکاری اجتماعی). دانشکده علوم رفتاری و سلامت روان، دانشگاه علوم پزشکی بهزیستی و توانبخشی، تهران، ایران.
- رضایی، فاطمه (۱۳۸۳). *بررسی مشکلات اقتصادی اجتماعی خانوارهای زن سرپرست تحت پوشش بهزیستی شهرستان خمین* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی). دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
- رضایی، مهدی، و محمودی، فاطمه (۱۳۹۸). بازسازی معنایی کیفیت زندگی زن سرپرست خانوار: یک مطالعه کیفی. *نشریه جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۰(۱)، ۱۴۳-۱۶۶.

- سلوک، سمیه (۱۳۹۹). مقایسه اثربخشی درمان مبتنی بر نظریه انتخاب گلاسر و درمان پذیرش و تعهد بر امید به زندگی و تاب‌آوری زن سرپرست خانوار در شهر تهران. *نشریه پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری*، ۵(۴۶)، ۱۲-۲۷.
- شالچی، سمیه، و عظیمی، میترا (۱۳۹۸). بررسی زنده‌سازی فقر در ایران از سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵. *نشریه علمی فصلنامه زن - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۱۰(۲)، ۱۱۳-۱۴۲.
- شبان، ملیحه و زارع، حنان (۱۳۹۸). فراتحلیل مطالعات زن سرپرست خانوار در ایران. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۶(۲)، ۶۷-۹۷.
- صدقی، مریم، و چراغی، زهرا (۱۳۹۹). تأثیر آموزش‌های مهارتی بر توانمندسازی زن سرپرست خانوار. *نشریه علمی-پژوهشی زن و جامعه*، ۱۱(۴)، ۹۵-۱۱۲.
- عباس‌زاده، محمد، و بوداقتی، علی (۱۳۹۹). مدل‌سازی عوامل موثر بر توانمندسازی زنان متاهل استان آذربایجان شرقی با استفاده از نرم افزار Graphics Amos. *مطالعات اجتماعی روان شناختی زنان*، ۱۸(۲)، ۷-۴۲.
- عبدی، احدف، و حناچی، نفیسه (۱۴۰۰). ارزیابی اثربخشی تکنیک‌های درمانی تجربی بر تنظیم الگوهای ناسازگار در زن سرپرست خانوار مهاجر افغان در تهران. *نشریه روانشناسی ایده‌های نو*، ۸(۱۲)، ۱-۹.
- فاتحی، آزو (۱۳۸۳). *بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر توانمندسازی زن سرپرست خانوار با رویکرد سرمایه اجتماعی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی)*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- قاسمی، علیرضا، عباسی اسفجیر، علی اصغر، و حیدرآبادی، ابوالقاسم (۱۴۰۱). عوامل اجتماعی مؤثر بر آسیب‌های اجتماعی زن سرپرست خانوار (مطالعه موردی: زن سرپرست خانوار در مشهد). *نشریه پلیس زن*، ۱۵(۳۴)، ۵۲-۷۶.
- قجری، حسینعلی، و حق‌پرست، فاطمه (۱۴۰۱). مطالعه تأثیر توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار بر سلامت اجتماعی آنان. *مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، ۵۴(۱۴)، ۱۵۱-۱۷۷.

کرمانی، مهدی، مظلوم خراسانی، محمد، بهروان، حسین، و نوغانی، محسن (۱۳۹۲). عوامل مؤثر بر توانمندی زنان سرپرست خانوار مورد مطالعه: زنان شاغل در مراکز کوثر شهرداری تهران در سال ۱۳۹۱. *مجله جامعه شناسی ایران*، ۱۴(۳)، ۱۱۶-۱۴۸.

مؤمنی‌زاده، ندا (۱۳۹۳). تحلیل مقایسه‌ای زن سرپرست خانوار. *نشریه اقتصادی*، ۳(۴)، ۹۵-۱۲۰.

وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۴۰۰). *بررسی آماری ویژگیهای اجتماعی - اقتصادی زن سرپرست خانوار و خود سرپرست (ویرایش دوم)*. تهران: مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.

- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 248-287.
- Brannon, L. (1999). *Gender, Psychological Perspectives (Seventh Edition)*. Routledge.
- Carey, J. W. (1993). The ethnographic context of illness among single-women-headed households in rural Peru. *Health Care for Women International*, 14(3), 261-270.
- Chant, S. (1997). Women-Headed Households: Poorest of the Poor? Perspectives from Mexico, Costa Rica and the Philippines. *IDS bulletin*, 28(3), 26-48.
- Clandinin, D. J., & Connelly, F. M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Dunga, H. M. (2020). An empirical analysis on determinants of food security among female-headed households in South Africa. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, 12(1), 66-81.
- Flatø, M., Muttarak, R., & Pelsler, A. (2017). Women, weather, and woes: The triangular dynamics of female-headed households, economic vulnerability, and climate variability in South Africa. *World Development*, No. 90, 41-62.
- Khalid, H., & Martin, E. G. (2017). Female-headed households associated with lower childhood stunting across culturally diverse regions of Pakistan: Results from a cross-sectional household survey. *Maternal and child health journal*, 21(10), 1967-1984.

- Kim, K. (2018). Female Heads of Households Registered in Korea's Census Registers Between the Seventeenth and Nineteenth Centuries and Their Historical Significance. *International Journal of Korean History*, 23(2), 167-194.
- Lahiri-Dutt, K., & Pattnaik, I. (2022). Women Headed Households in Agriculture: Report from West Bengal, India. *Ecology, Economy and Society—the INSEE Journal*, 5(1), 223-229.
- Osei-Hwedie, B. Z. (1998). Female-headed households in Southern Africa: issues, problems and prospects. *Institute of African Studies Research Review*, 14(2), 69-83.
- Pukuh, N., & Widyasthika, H. F. (2018). Women left behind? Findings from female headed household in Indonesia. In *International Conference and Workshop on Gender: Women's Leadership and Democratisation in the 21st Century Asia* (27-28 April 2018, Jakarta). Center for Political Studies, Indonesian Institute of Sciences (LIPI).
- Purnomo, S. D. (2018). Determinants of Income of Poor Women-Headed Households in Madiun City. *Eko-Regional: Journal Pembangunan Economic Wilayah*, 13(2), 19-31.
- Ruth Aspas, H. (1998). Heading households and heading businesses: Rural Kenyan women in the informal sector. *professional Geographer*, 50 (2), 192-204.
- Van Schalkwyk, I. (2021). Strengthening female-headed households: Exploring the challenges and strengths of mothers with substance-problems living in a high-risk community. *Journal of Family Studies*, 27(2), 280-302.

